

Η δυστυχία τού να είσαι Έλληνας (Νίκος Δήμου)

«Υπάρχουν Έλληνες που προβληματίζονται με τους εαυτούς τους και Έλληνες που δεν προβληματίζονται. Οι σκέψεις αυτές, αφορούν περισσότερο τους δεύτερους. Είναι όμως αφιερωμένες στους πρώτους».

Νίκος Δήμου

Εισαγωγή - Η δυστυχία τού να είσαι άνθρωπος

Ορίζουμε σαν ευτυχία την (συνήθως προσωρινή) κατάσταση, όπου η πραγματικότητα συμπίπτει με τις επιθυμίες μας.

Σε αναλογία, δυστυχία πρέπει να είναι η μη σύμπτωση ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα.

Με άλλα λόγια, δυστυχία μπορούμε να ονομάσουμε την απόσταση ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα.

Όσο μεγαλύτερη η απόσταση, τόσο πιο δυστυχισμένοι είμαστε.

Η ευτυχία (ή δυστυχία μας) εξαρτάται από το μέγεθος, την ένταση και την ποσότητα των επιθυμιών μας, από τη μια πλευρά και από τη φύση της πραγματικότητας, από την άλλη.

Μπορεί να είμαι δυστυχής, γιατί έχω υπερβολικές και υπέρμετρες επιθυμίες που (δίκαια) μένουν ανεκπλήρωτες. Ή μπορεί πάλι οι επιθυμίες μου να είναι «λογικές» (του μέσου ανθρώπινου όρου), αλλά η πραγματικότητα να με κατατρέχει (σαν τον Ιώβ). Τότε μιλάμε για κακοτυχία.

Έχουμε μια στατιστική έννοια, της ευτυχίας. Πιστεύουμε πως ένας άνθρωπος με «λογικές» επιθυμίες, θα πρέπει να έχει σε ίσο βαθμό επιτυχίες και απογοητεύσεις. (Απόδειξη: οι εκφράσεις «Θα γυρίσει η τύχη», «Θα γυρίσει ο τροχός» κ.λπ.).

Ωστόσο η ζωή δεν επιβεβαιώνει αυτή τη σκέψη. Συνήθως, αυτοί, που έχουν έντονες και πολλές επιθυμίες, ικανοποιούν περισσότερες απ' όσους έχουν, λίγες και ταπεινές. Μόνο που η αχόρταγη φύση των πρώτων σπάνια τους επιτρέπει να αισθανθούν την κατάσταση της ισορροπίας, που ονομάζουμε ευτυχία.

Η απόσταση που ονομάσαμε δυστυχία, λειτουργεί θετικά και αρνητικά. Δεν έχω αυτά που επιθυμώ, ή έχω κάτι που δεν το επιθυμώ (π.χ. μια αρρώστια).

Όσοι δίνουν «συνταγές ευτυχίας», προσπαθούν συνήθως να τροποποιήσουν ή να μειώσουν τις επιθυμίες, μιας και δεν είναι εύκολο να επηρεάσουν την πραγματικότητα. Φυσικά, όσο λιγότερες επιθυμίες έχουμε, τόσο λιγότερο κινδυνεύουμε να απογοητευθούμε και να πονέσουμε.

Το επόμενο βήμα, είναι η σκέψη του Βούδα, που διδάσκει την κατάργηση της επιθυμίας, σαν σίγουρο αντίδοτο στη δυστυχία. (Ακόμη αποτελεσματικότερα: Την κατάργηση της πηγής κάθε επιθυμίας, του Εγώ).

Στα ζώα, το άνοιγμα ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα είναι ελάχιστο. Οι βασικές επιδιώξεις του ζώου καλύπτονται από τις γύρω του δυνατότητες. Είναι απόλυτα προσαρμοσμένο στο περιβάλλον του.

Είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για ευτυχισμένα και δυστυχισμένα ζώα, μιας και δεν πρέπει να υπάρχει μέσα τους ή ένταση ανάμεσα στους δύο (ανθρώπινους) πόλους. Κάτι όμως μου λέει ότι τα πετεινά του ουρανού πρέπει να είναι ευτυχισμένα...

Αντίθετα με τα ζώα, ο άνθρωπος έχει επιθυμίες «θέσει και φύσει» μη-εκπληρώσιμες. Λαχταράει την αθανασία. Ενώ το μόνο σίγουρο που ξέρει για το μέλλον, είναι πώς κάποτε θα πεθάνει. Θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον άνθρωπο, σαν το ζώο που επιθυμεί πάντα περισσότερα από όσα φτάνει. Το απροσάρμοστο ζώο. Θα μπορούσαμε, με άλλα λόγια, να ορίσουμε τον άνθρωπο, σαν το ον που φέρνει τη δυστυχία -εγγενή- μέσα του.

Ή πάλι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον άνθρωπο σαν το τραγικό ζώο. Γιατί τι άλλο είναι ή τραγωδία, παρά η αγωνιστική βίωση της διάστασης ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο;

Όσο πιο άνθρωπος είναι κανείς, όσο περισσότερο ποθεί και ζητά, τόσο μεγαλύτερο χάσκει το άνοιγμα. Κι αν είναι ήρωας, πολεμάει και χάνεται. Κι αν είναι

καλλιτέχνης, προσπαθεί να γεμίσει το άνοιγμα με μορφές.

Αν ο άνθρωπος, ως άνθρωπος, φέρνει μέσα του τη δυστυχία, ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων έχουν μεγαλύτερη προδιάθεση σ' αυτήν. Ακόμη και ορισμένες εθνότητες. Ανάμεσα σ' αυτές, σίγουρα, οι Έλληνες. Οι νεο-Έλληνες.

Ο νεο-Έλληνας, λόγω ιστορίας, κληρονομικότητας και χαρακτήρα, παρουσιάζει μεγαλύτερο άνοιγμα ανάμεσα επιθυμία και πραγματικότητα, από τον μέσο όρο των άλλων ανθρώπων.

Αν δηλαδή, το να είσαι άνθρωπος σημαίνει ήδη τη βεβαιότητα ενός ποσού δυστυχίας, το να είσαι Έλληνας, προοιωνίζει μια μεγαλύτερη δόση.

Μιλάμε για τη «δυστυχία τού να είσαι Έλληνας» ...

Η ελληνική υπερβολή

Αξίωμα: Ένας Έλληνας κάνει ό,τι μπορεί για να μεγαλώσει το άνοιγμα ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα.

Τούτο το επιτυγχάνει, είτε αυξάνοντας -σε αλόγιστο βαθμό- τις απαιτήσεις του, είτε καταστρέφοντας -όσο καλύτερα μπορεί- το περιβάλλον του. Είτε, ακόμη, και με τούς δύο αυτούς τρόπους μαζί.

Βασικοί ψυχικοί παράγοντες για το μέγλωμα του ανοίγματος: Η μόνιμη τάση υπερβολής, που μας οδηγεί πάντα στα άκρα και η, επίσης μόνιμη, εσωτερική μας αντίφαση και παλινδρόμηση. «Ουδέν προς ημάς», η μεσότης τού Αριστοτέλη.

Ο Έλληνας ζει κυκλοθυμικά σε μόνιμη έξαρση ή ύφεση. Μία συνέπεια: απόλυτη αδυναμία αυτοκριτικής και αυτογνωσίας.

«Το έθνος πρέπει να θεωρεί εθνικόν, ό,τι είναι αληθές». Εμείς χρόνια τώρα, προσπαθούμε να πεισθούμε για το ανάποδο.

Ο Έλληνας, όταν βλέπει τον εαυτό του στον καθρέπτη, αντικρίζει είτε τον Μεγαλέξανδρο, είτε τον Κολοκοτρώνη, είτε (τουλάχιστον) τον Ωνάση. Ποτέ τον Καραγκιόζη.

Κι όμως, στην πραγματικότητα, είναι ο Καραγκιόζης, που ονειρεύεται τον εαυτό του σαν Μεγαλέξανδρο. Ο Καραγκιόζης με τα πολλά επαγγέλματα, τα πολλά πρόσωπα, την μόνιμη πείνα και την μία τέχνη: Της ηθοποιίας.

Πόσοι είναι οι Έλληνες (εκτός από τον Εμμανουήλ Ροΐδη), που έχουν δει το πρόσωπό τους στον καθρέφτη;

Για τούτο, ο Έλληνας δεν συγχώρησε ποτέ όσους «μισέλληνες» ζωγράφισαν το πορτραίτο του (Καημένε Αμπού!).

Ο Έλληνας προσπαθεί, σε κάθε τομέα, να είναι εκτός πραγματικότητας. Και μετά είναι δυστυχής, διότι είναι εκτός πραγματικότητας (και μετά είναι ευτυχής...διότι είναι δυστυχής).

Βασικά, ο Έλληνας αγνοεί την πραγματικότητα. Ζει δύο φορές πάνω από τα οικονομικά του μέσα. Υπόσχεται τα τριπλά από αυτά που μπορεί να κάνει. Γνωρίζει τα τετραπλάσια από αυτά που πραγματικά έμαθε. Αισθάνεται (και συναισθάνεται) τα πενταπλάσια από όσα πραγματικά νοιώθει.

Η υπερβολή δεν είναι μόνο εθνικό ελάττωμα. Είναι τρόπος ζωής των Ελλήνων. Είναι η συνισταμένη του εθνικού τους χαρακτήρα. Είναι η βασική αιτία της δυστυχίας τους αλλά και η μεγάλη τους δόξα. Γιατί στο αυτοσυναίσθημα, η υπερβολή λέγεται λεβεντιά.

Από την θελημένη ή αθέλητη άγνοια της πραγματικότητας, στις ακραίες της μορφές, πηγάζουν η τραγωδία και η κωμωδία. Και οι δύο ζουν από την υπερβολή και τη σύγκρουση.

Άλλωστε η διαφορά ανάμεσα σε τραγωδία και κωμωδία, είναι περισσότερο θέμα οπτικής γωνίας παρά περιεχόμενου.

Και ο τραγικός και ο κωμικός ήρωας δεν έχουν μέτρο, λογική, ή αίσθηση του χιούμορ.

Υπάρχουν διάφορες «αγωγές» για να συμφιλιώνεται το άτομο με την πραγματικότητα. (Η πιο υψηλή: η θρησκεία. Η πιο πολιτισμένη: το χιούμορ). Καμία απ' αυτές δεν επενεργεί στον Έλληνα. Ζει (Όταν ζει και δεν πέφτει σε νάρκη) συνεχώς στο κενό ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα. Και όταν δεν υπάρχει απόσταση, την προκαλεί.

Τραγικός τρόπος ζωής; Μαζοχιστική αυτοτιμωρία;

Ο Νεοέλληνας μοιάζει ευτυχισμένος όταν είναι δυστυχισμένος. Όταν όλα πάνε καλά, αισθάνεται ανήσυχος και απροσάρμοστος. Αν δεν έχει αίτια δυστυχίας, θα

ψάξει να βρει.

Η ευτυχία της δυστυχίας του Νεοέλληνα εκφράζεται τέλεια στην «ελληνική γκρίνια».

Απομεινάρι της σκλαβιάς; Γνώρισμα των ταλαιπωρημένων λαών; Πάντως το καλύτερο που θα ακούσετε, είναι ένας βαθύς αναστεναγμός (με νόημα) και η φράση; «Ε! ας τα λέμε καλά...».

Σε κανέναν λαό η κλασική φράση «Τι κάνεις;» δεν οδηγεί σε πλήρη ανάλυση του ιατρικού ιστορικού, της οικογενειακής κατάστασης, των οικονομικών δυσχερειών και των σεξουαλικών προβλημάτων του (τυπικά) ερωτηθέντος.

Ο λεκτικός μαζοχισμός τού Έλληνα (όπως εκφράζεται στη νεοελληνική γκρίνια): Ανεξάντλητος, πληθωρικός και μονότονος.

Ένας περίεργος δεσμός συνδέει τον Έλληνα με τη δυστυχία του. Γι' αυτό και βρίσκεται πάντα στις καλύτερες στιγμές του όταν δυστυχεί, ή όταν απειλείται. Η κρίση και η σύγκρουση τον δυναμώνουν. Η άρνηση γίνεται θέση.

Αντίθετα, ο Έλληνας πάντα βρίσκει τρόπο να κάνει τη θέση άρνηση. Αυτό μπορεί να γίνει σε μια συζήτηση (όπου οι συνομιλητές ξαφνικά αλλάζουν θέσεις, μόνο και μόνο για να διαφωνήσουν), αλλά και σε μια οποιαδήποτε προσπάθεια (όπου αμέσως, μόλις τα πράγματα πάνε καλά, αρχίζει η διχόνοια).

Για τον Έλληνα, η άρνηση είναι θέση. Έτσι που, όταν έχει μια θέση, την αρνείται, για να ξεκινήσει πάλι από μίαν άρνηση.

Ο ελληνικός «νόμος του Πάρκινσον»: Δύο Έλληνες κάνουν σε δύο ώρες (λόγω διαφωνίας) ό,τι ένας Έλληνας κάνει σε μίαν ώρα.

Βαθιά μέσ' την ψυχή του Έλληνα συζούν ο Χατζηαβάτης και ο Μεγαλέξανδρος. Η υπερβολή της κακομοιριάς και της λεβεντιάς. Η περηφάνια της ύβρης και η ύβρη της γκρίνιας. Μόνιμες και αρχαίες αιτίες δυστυχίας και δημιουργίας.

«Ε.Π.Κ.» ή σύγκριση στον χρόνο και στον χώρο

Όποιος λαός κι αν καταγόταν από τούς αρχαίους Έλληνες, θα ήταν αυτόματα δυστυχημένος. Έκτος αν μπορούσε να τους ξεχάσει, ή να τους ξεπεράσει.

Στο θέμα της κληρονομιάς τους, θα χώριζα τους Έλληνες σε τρεις κατηγορίες:

Τους συνειδητούς, τους ημι-συνειδητούς και τους μη-συνειδητούς.

Οι πρώτοι (λίγοι) ξέρουν. Έχουν νοιώσει το τρομερό βάρος της κληρονομιάς. Έχουν καταλάβει το απάνθρωπο επίπεδο τελειότητας του λόγου ή της μορφής των παλιότερων. Και τούτο τους συντρίβει.

(«Τούτες τις πέτρες τις εσήκωσα όσο βάσταξα...»).

Οι δεύτεροι (και οι περισσότεροι) δεν ξέρουν άμεσα. Έχουν όμως «ακουστά». Είναι σαν τους γιους του διάσημου φιλόσοφου, που δεν μπορούν να καταλάβουν τα έργα του, βλέπουν όμως πως όσοι ξέρουν, τα τιμούν και τα βραβεύουν. Τους ενοχλεί αλλά και τους κολακεύει η φήμη. Επαίρονται πάντα όταν μιλούν σε τρίτους.

Είναι φοβερό, όχι μόνο να μην μπορείς να ξεπεράσεις, αλλά ούτε να καταλάβεις τα έργα τού πατέρα σου.

Όσο περισσότερο υπερηφανευόμαστε για τούς προγόνους (χωρίς να τούς ξέρουμε), τόσο περισσότερο ανησυχούμε για μας.

Η τρίτη κατηγορία -οι μη συνειδητοί- είναι οι παρθένοι και αγνοί (γράφε ασπούδαχτοι: Μακρυγιάννης, Θεόφιλος, Λαός). Έχουν ακούσει για τους παλιούς σε μύθους και θρύλους, που τους έχουν αφομοιώσει σαν λαϊκά παραμύθια. Αυτοί οι αγνοί δημιούργησαν την λαϊκή παράδοση και τέχνη.

Ωστόσο η συντριπτική πλειοψηφία των ημιμαθών με το μόνιμο κρυφό πλέγμα κατωτερότητας απέναντι στους αρχαίους, καθορίζει τη στάση και το ύφος τού συνόλου.

Θύματα, όχι μόνο της κληρονομιάς, αλλά και του πιο καθυστερημένου εκπαιδευτικού συστήματος στον κόσμο, πού αντιμετωπίζει τούς αρχαίους με τόσο σχολαστικό δέος, που να τους κρατάει όσο γίνεται ένδοξους και απρόσιτους.

(Ή μήπως έχει άλλες αιτίες αυτό το τόσο σοφό σύστημα αρχαίας αμάθειας; Υποσυνείδητη αντίδραση, ίσως;).

Η σχέση μας με τους αρχαίους είναι μία πηγή του εθνικού πλέγματος κατωτερότητας. Η άλλη είναι η σύγκριση στο χώρο και όχι στο χρόνο. Με τους σύγχρονους «ανεπτυγμένους». Με την «Ευρώπη».

Όταν ένας Έλληνας μιλάει για την Ευρώπη, αποκλείει αυτόματα την Ελλάδα. Όταν

ένας ξένος μιλάει για την Ευρώπη, δεν διανοούμαστε ότι μπορεί να μη περιλαμβάνει και την Ελλάδα.

Όποτε ένας Έλληνας μιλάει για «την Ευρώπη», αποκλείει αυτόματα την Ελλάδα. Όταν ένας ξένος μιλάει για την Ευρώπη, δεν διανοούμαστε ότι μπορεί να μην περιλαμβάνει και την Ελλάδα.

Άραγε, πόσο Ευρωπαίοι είμαστε; Με την Ευρώπη μας χωρίζουν πολλά, ίσως περισσότερα από όσα μας ενώνουν. Ελάχιστοι απόηχοι από τα μεγάλα πολιτιστικά κινήματα, πού δημιούργησαν τον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό, έφτασαν ως εμάς (δεν μιλάμε για τις «φωτισμένες» μειονότητες). Ούτε ο Σχολαστικός Μεσαίωνας, ούτε η Αναγέννηση, ούτε η Μεταρρύθμιση, ούτε ο Διαφωτισμός, ούτε η Βιομηχανική Επανάσταση. Ίσως, πολιτιστικά, να είμαστε πιο κοντά στην ορθόδοξη Ρωσία των Σλαβοφίλων, από την Ευρώπη των Ορθολογιστών. Και οι ανατολικές επιδράσεις;

Γεγονός είναι πως -ό,τι και αν λέμε- δεν νιώθουμε Ευρωπαίοι. Νιώθουμε «απ' έξω». Και το χειρότερο είναι, που τόσο μας νοιάζει και μας καίει, όταν μας το λένε...

Φθονούμε τους άλλους λαούς, ενώ διατυμπανίζουμε την ανωτερότητά μας. Ξενομανείς, ξενόφοβοι και ξενόδουλοι κι όχι μόνο (τουριστικά) φιλόξενοι.

Στις ρίζες της ελληνικής δυστυχίας είναι τα δύο εθνικά πλέγματα κατωτερότητας. Το ένα στο χρόνο με τους προγόνους. Το άλλο στο χώρο με τους Ευρωπαίους. Αδικαιολόγητα ίσως πλέγματα αλλά όχι για τούτο, λιγότερο πραγματικά.

Το χαμένο πρόσωπο

Είμαστε διαφορετικοί. Κι όμως προσπαθούμε με απόγνωση, να ενταχθούμε κάπου. Γιατί άραγε αισθανόμαστε την μοναδικότητά μας σαν ελάττωμα; Γιατί ντρεπόμαστε γι' αυτή; Άραγε επειδή δεν είμαστε αρκετά μεγάλοι ή δυνατοί, ώστε να κάνουμε την αδυναμία μας παντιέρα; Ή μήπως επειδή δεν είμαστε αρκετά σίγουροι για τον εαυτό μας;

(Αυτή η έλλειψη σιγουριάς, και όχι το μέγεθός της, μας έκανε πάντα να αναζητάμε προστάτες. Και άλλοι λαοί είναι μικροί, αλλά δεν κρέμονται από τους μεγάλους...).

Ποτέ δεν θελήσαμε να αποσαφηνίσουμε και να συνειδητοποιήσουμε την ιδιομορφία μας. Πάντα προσπαθούμε να ανήκουμε κάπου και όχι να είμαστε εμείς.

Προσπαθήσαμε να ξαναγίνουμε αρχαίοι. Πασχίσαμε να αποδείξουμε την καθαρότητα της ράτσας μας, πολεμώντας φανατικά τον Φαλμεράγιερ, αλλά ποτέ δεν ερευνήσαμε ψύχραιμα τα πραγματικά συστατικά της. Μισήσαμε και καταστρέψαμε την γλώσσα μας (και μην έχοντας γλώσσα, πως μπορούμε να έχουμε σκέψη;), γιατί δεν ήταν εντελώς ίδια με την γλώσσα των αρχαίων προγόνων μας. Μισήσαμε τον εαυτό μας, γιατί δεν ήταν ψηλός, ξανθός με ελληνική μύτη σαν τον Ερμή του Πραξιτέλη. Μισήσαμε τους γείτονές μας γιατί τους μοιάζουμε. (Η οργή τού Κάλιμπαν που βλέπει το πρόσωπό του στον καθρέφτη;).

Τελικά ποίοι είμαστε; Οι Ευρωπαίοι της Ανατολής ή οι ανατολίτες της Ευρώπης; Οι αναπτυγμένοι του νότου ή οι υποανάπτυκτοι του βορρά; Οι (κατ' ευθείαν) απόγονοι των Αχαιών ή η πανσπερμία της Βαβυλωνίας;

«...τα μεν πάτρια ήθη απηρνήθημεν, του δε διανοητικού βίου των εθνών τής Δύσεως δεν μετέχομεν εισέτι». Κάπου ανάμεσα στο Ζενίθ και το Ναδίρ. Αιωρούμενοι. Σαν τον τάφο τού Μωάμεθ.

Είμαστε ένας λαός χωρίς πρόσωπο και χωρίς ταυτότητα. Όχι επειδή δεν έχουμε πρόσωπο, αλλά επειδή δεν τολμάμε να κοιταχτούμε στον καθρέπτη. Επειδή μας έκαναν να ντρεπόμαστε για το πραγματικό μας πρόσωπο. Τόσο που να φοβόμαστε να γνωρίσουμε τον εαυτό μας. Έτσι μάθαμε να παίζουμε διάφορους ρόλους: Τον «αρχαίο», τον «Ευρωπαίο»...

Αν η πορεία τού Γένους ήταν πιο ομαλή, ίσως να μην είχαμε σήμερα πρόβλημα ταυτότητας. Όμως αμέσως μετά την πολύχρονη σκλαβιά μας, πέσανε απάνω μας τόσοι πολλοί -πολεμώντας να μας δώσουν ένα νέο πρόσωπο- που χάσαμε κι αυτό πού είχαμε. Ο Καποδίστριας, οι Βαυαροί, οι Φιλέλληνες, οι Σοφολογιότατοι οδήγησαν σε πλήρη σύγχυση έναν λαό, πού μόλις είχε αρχίσει να αφομοιώνει και να εξισορροπεί μέσα του τα νέα πολιτιστικά στοιχεία που είχαν φέρει Φράγκοι, Σλάβοι, Τούρκοι, κι Αρβανίτες.

Ξαφνικά θεωρήθηκε αυτονόητο πώς οι «απόγονοι των αρχαίων» δεν θα ήταν δυνατόν να είναι Βαλκάνιοι χωρικοί. Κι έτσι βάλθηκαν όλοι να μάς αναμορφώσουν. Με το στανιό. Κι είχαμε (φαίνεται) ένα τίμιο και ζεστό πρόσωπο, σαν το κείμενο τού Μακρυγιάννη.

Έτσι, αυτό που για κάθε λαό είναι αυτονόητο, για μας έγινε πρόβλημα. (Όταν σκεφθείς την αναπνοή σου, χάνεις τον ρυθμό της).

Πως να μην έχει πλέγματα κατωτερότητας ένας λαός χωρίς ταυτότητα... Ένας λαός που δεν του επιτρέπουν να είναι αυτός που είναι, παρά τον μετράνε πάντα με άλλα, ξένα μέτρα...

Κάπου βαθιά συναντιέται το εθνικό πλέγμα (που μας δημιούργησαν) με την ελληνική Υπερβολή. Υπερβάλλει όποιος δεν αισθάνεται σίγουρος. Όποιος νομίζει πως μειονεκτεί. Η υπερβολή είναι προσπάθεια για ξεπέρασμα. Υπεραναπλήρωση.

Ο Έλληνας θα ξεπεράσει τα εθνικά πλέγματα, μόνο όταν βρει τον εαυτόν του. Όταν αποκτήσει ταυτότητα και πρόσωπο. Όταν πάψει να μισεί τον εαυτόν του γι' αυτό που δεν είναι, και τον δεχθεί γι' αυτό που είναι.

Αν δεν βρούμε σύντομα το δικό μας πρόσωπο, κάποια μέρα θα ξυπνήσουμε με μια «γενική» φάτσα -δημιούργημα των ρόλων που παίζουμε, της μόδας, των μέσων επικοινωνίας. Τότε θα μας μείνει ένα προσωπίο για πρόσωπο. Και το αλάτι της Ρωμιοσύνης θα χαθεί.

Δεν ξέρω αν μας χρειάζεται ομαδική εθνική ψυχανάλυση. Οπωσδήποτε όμως χρειάζεται αυτογνωσία, αυτοέρευνα και αυτοσυνείδηση. Χρειάζεται απομυθοποίηση και μαζί νέα οροθέτηση. Και, κυρίως, χρειάζεται μια νέα παιδεία βασισμένη στην αλήθεια, που θα βοηθήσει να αναδυθεί, μέσα από όλα τα ψιμύθια, το πραγματικό πρόσωπο της φυλής.

Μιλάμε συχνά -τον τελευταίο καιρό- για ελευθερία και ανεξαρτησία. Κι εννοούμε πώς πρέπει να σταματήσει η εσωτερική καταπίεση και η εξωτερική εξάρτηση από ξένες δυνάμεις. Ξεχνάμε όμως πως καταπίεση και εξάρτηση ριζώνουν στον ίδιο τον εαυτό μας. Αν δεν υπήρχαν μέσα μας τα ερείσματα, κανείς δεν θα μπορούσε να μας υποδουλώσει, ούτε να μας παρασύρει.

Ελεύθερος δεν είναι αυτός που «κάνει ό,τι θέλει», αλλά αυτός που ξέρει τι θέλει. Όσο δεν ξέρουμε ποιοι είμαστε, όσο δεν ξέρουμε τι θέλουμε, Όσο δεν έχουμε ξεκαθαρισμένη σκέψη και αίσθημα ευθύνης, θα περνούμε από τη μίαν εξάρτηση στην άλλη.

Δεν θέλει μόνο «αρετήν και τόλμην» η ελευθερία. Θέλει, κυρίως, γνώση. Καί κρίση.

Αλλά μέχρι να φτάσουμε στη γνώση καί την ωριμότητα, οι αρρώστιες της ελληνικής ψυχής θα θεμελιώνουν τη δυστυχία -και το μεγαλείο- του Έλληνα.

Γιατί μην ξεχνάμε: Πίσω από κάθε δημιουργία υπάρχει ένα τραύμα. Μέσα σε κάθε μαργαριτάρι υπάρχει ο ενοχλητικός κόκκος τής άμμου.

Οι μύθοι και οι φόβοι

Σύμπτωμα ουσιαστικό της νεοελληνικής ψυχής: Η μυθοπλασία

Πλάθουμε μύθους για τον εαυτό μας. Και μετά είμαστε δυστυχημένοι, γιατί φαινόμεστε κατώτεροι από τους μύθους (που εμείς πλάσαμε...).

Ένας μύθος: «Του Έλληνας ο τράχηλος»...

Αναζητώ με προσοχή άλλον λαό, του οποίου ο τράχηλος να έχει υποφέρει τόσους ζυγούς, όσους ο δικός μας.

Μόνο πού κι εδώ μας σώζει ή μυθοπλασία μας. Μόλις (για κάποιον λόγο) πέσουν οι τύραννοι, ή φύγουν οι ξένοι, πεταγόμαστε επάνω (σαν τον Καραγκιόζη με τον όφι) και λέμε: «Εμείς τούς διώξαμε»!

Άλλοι μύθοι: Οι Έλληνες σαν «εκλεκτός» λαός. Ο μύθος της ρωμείκης καπατσούνης. Και Ο αντι-μύθος τού κουτόφραγκου.

(Κάποιος πρέπει να γράψει κάποτε το παράξενο ρομάντζο τής ελληνικής ξενολατρίας και ξενοφοβίας...).

Άλλος μύθος: Η «ξένη επέμβαση». Ποτέ οι νεο-Έλληνες δεν μπόρεσαν να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Πάντα έφταιγε κάποιος τρίτος: Ο «αγγλικός δάκτυλος», η Ιντέλλιντζενς Σέρβις, το ΝΑΤΟ, ή ΣΙΑ...

Άλλωστε αυτός ο μύθος δουλεύει και στις προσωπικές μας ιστορίες: Ποιος υποψήφιος πιστεύει πώς δίκαια απέτυχε στις εξετάσεις; Ποιος υπάλληλος αναγνωρίζει πως δίκαια πήρε προαγωγή ο συνάδελφός του; Οι άλλοι, έχουν πάντα τα «μέσα».

Ο μύθος των «μέσων» είναι ένα όπιο που αποκοιμίζει την αίσθηση της ευθύνης στις ψυχές των Ελλήνων.

Όχι φυσικά πως δεν υπάρχουν τα «μέσα» ή οι «ξένες επεμβάσεις». Όλοι οι μύθοι στηρίζονται σε μια πραγματικότητα. Ωστόσο ή σημασία που παίρνουν αυτές οι παρεμβάσεις στη φαντασία τού Ρωμιού, είναι πραγματικά μεταφυσική.

Άλλο σύμπτωμα: Η συνεχής απομυθοποίηση των άλλων και μυθοποίηση του εαυτού

μας. Η απόλυτη αδυναμία τού νεο-Έλληνα να μιλήσει για οποιονδήποτε αξιόλογο συμπατριώτη του χωρίς να πει: «Ναι, αλλά...».

Καταναγκαστική η σύγκριση όλων με τον εαυτόν μας. Υποχρεωτική. Η απλή παρουσία τού άλλου μας θίγει προσωπικά. Μας απειλεί. Πρέπει να «αναιρεθεί». Άγχος συνεχούς αναμετρήσεως.

Είμαστε πότε ένας μικρός λαός με μεγάλες σκέψεις και πότε ένας μεγάλος λαός με μικρές σκέψεις...

Υπάρχει, άραγε, νεο-Έλληνας που να μην αμφισβητήθηκε κάποτε ο ανδρισμός του;

(Και τώρα ας θυμηθούμε τις δύο συχνότερες νεοελληνικές βρισιές...).

Άλλο σύμπτωμα έλλειψης σιγουριάς: Η νεοελληνική καχυποψία. Πρώτη αντίδραση σε ό,τι πεις: «Με...δουλεύεις;».

Ο Έλληνας δεν αισθάνεται άνετα μέσα στον κόσμο. Σαν συγγενής από την επαρχία, κάθεται στην άκρη της καρέκλας και κρύβει την έλλειψη σιγουριάς κάτω από την σοβαροφάνειά του. Σπάνια γελά.

Κι όμως, το γέλιο είναι ίσως ή μόνη απόδειξη της ανθρώπινης ελευθερίας.

Ανάμεσα στον μύθο και στον φόβο, ζουν και δημιουργούν οι Έλληνες.

Η ελληνική πραγματικότητα (δειγματοληψία)

[ΘΕΣΜΟΙ]

Οι άλλοι λαοί έχουν θεσμούς. Εμείς έχουμε αντικατοπτρισμούς.

Το ελληνικό «κατεστημένο»! Ταλαίπωρη, ωχρή μίμηση κατεστημένου. Χάρτινη τίγρη. Το μόνο που το σώζει είναι πως το ελληνικό αντικατεστημένο έχει χειρότερα χάλια.

Τα μόνα επικίνδυνα κατεστημένα στην Ελλάδα είναι η γεροντοκρατία, η γραφειοκρατία και η μητριάρχια.

«Η γραφειοκρατία είναι εκείνη η αρρώστια, της οποίας νομίζει ότι είναι η θεραπεία».

Οι Έλληνες εξακολουθούν πάντα να αντιμετωπίζουν το κράτος τους σαν να ήταν το τούρκικο βιλαέτι. Έχουν δίκιο.

[ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ]

Ας μη φωνάζουμε για το Μεγάλο Κεφάλαιο στην Ελλάδα, γιατί δεν υπάρχει. Το Μεγάλο Κεφάλαιο βλέπει ευτυχώς ακόμη τη χώρα μας σαν Μικρή Υποσημείωση.

Η ελληνική επιχειρηματική οικονομία αποτελείται βασικά από καμιά τριανταριά μεγάλες επιχειρήσεις, που εξαρτώνται από μια τράπεζα, η οποία ελέγχεται από το κράτος. (Να λοιπόν που έχουμε και Σοσιαλισμό στην Ελλάδα...).

Εκμεταλλευτές τού ελληνικού μόχθου δεν είναι τόσο οι καπιταλιστές μας, όσο οι συνεχιστές τής ένδοξης ελληνικής παράδοσης των αεριτζήδων. Μεσάζοντες, παράγοντες, κομπιναδόροι (Ελληνοαμερικανοί και μη).

Ο κλασικός Έλληνας καπιταλιστής βρίσκεται ακόμη στο επίπεδο του «νοικοκύρη αφεντικού».

Οι μόνοι μεγάλοι Έλληνες καπιταλιστές είναι οι εφοπλιστές μας, αλλά αυτοί είναι εκτός Ελλάδος.

Ο χειρότερος Καπιταλισμός δεν είναι ο προσωπικός (πατερναλιστικός, οικογενειοκρατικός), αλλά ο απρόσωπος.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις είναι βασικά οικογενειακές. Διατηρούν όλη τη ζεστασιά, αλλά και όλη την απανθρωπιά τής οικογενειακής ατμόσφαιρας.

Ρωμαίικο «μάνατζμεντ». Αντί για κίνητρα, η φάπα του Καραγκιόζη.

Το πρόσφατο ειδύλλιο του Έλληνα με την καταναλωτική κοινωνία -ένας μακρύς, οδυνηρός αρραβώνας, χωρίς γάμο.

[ΠΑΙΔΕΙΑ]

Η ελληνική παιδεία: Μηχανισμός μαζικής βεβιασμένης τροφοδότησης γνώσεων, που τον κινούν αμόρφωτοι άμουσοι και υπαμοιβόμενοι εκπαιδευτικοί.

Το πρόβλημα της ελληνικής παιδείας είναι πρόβλημα διδασκόντων. Μόνο προσωπικότητα μπορεί να διαμορφώσει προσωπικότητες. Πίσω από κάθε ολοκληρωμένο άνθρωπο υπάρχει (πάντα) ένας τουλάχιστον καλός δάσκαλος.

Όσο οι διδάσκοντες είναι αυτοί που είναι στην πλειοψηφία τους, η παιδεία θα είναι απομνημόνευση και όχι μόρφωση. Μάθηση και όχι κρίση.

Θυμάμαι πάντα τους καθηγητές που έτρεμαν όσους μαθητές είχαν μάθει να

σκέπτονται.

Η αρχή στην οποία στηρίχθηκε η ελληνική παιδεία, ήταν κάτι χειρότερο από το μηδέν. Ήταν μία «αντίφασις εν εαυτή»: Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Δύο αλληλογρονθοκοπούμενες έννοιες σε ένα επίθετο. Πόσο χαρακτηριστικό για την εσωτερική μας αντίφαση!

[ΘΡΗΣΚΕΙΑ]

Άλλοι λαοί έχουν θρησκεία. Εμείς έχουμε παπάδες.

Η μόνη επαφή της ελληνικής Εκκλησίας με το πνεύμα, τα τελευταία εκατό χρόνια, ήσαν οι αφορισμοί του Ροΐδη, του Λασκαράτου και του Καζαντζάκη.

Τον αιώνα που πέρασε η ελληνική Εκκλησία υπηρέτησε, πιστά και αφοσιωμένα πολλούς κυρίους. Εκτός από τον Έναν.

[ΚΟΙΝΩΝΙΑ]

Στατιστικές παράμετροι τού μέσου Έλληνα (1975): Ζει στην ακριβότερη χώρα της Ευρώπης. Σε σχέση με τις αμοιβές του έχει την χειρότερη κοινωνική ασφάλιση, τα περισσότερα τροχαία ατυχήματα, το φτωχότερο εκπαιδευτικό σύστημα και τις μικρότερες κυκλοφορίες βιβλίων. (Ελπίζω να βρεθεί καμιά Πορτογαλία να με διαψεύσει σε κάτι απ' όλα αυτά).

Το χειρότερο που μπορεί κανείς να πει για την ελληνική αστική τάξη, είναι πώς δεν υπάρχει.

Οι λεγόμενοι Έλληνες «ευγενείς» είναι στην πραγματικότητα οι ελάχιστοι πραγματικοί μας αστοί -από τζάκι. Οι νεόκοποι αστοί μας, είναι ουσιαστικά φραγκοφορούντες (και παραζαλισμένοι) βλάχοι. Και οι ελάχιστοι εναπομένοντες βλάχοι είναι ίσως οι μόνοι αυθεντικοί Έλληνες.

Η ελληνική αταξία δεν επέτρεψε ούτε καν τη σωστή ανάπτυξη κοινωνικών τάξεων.

Ο απότομα αστικοποιηθείς βλάχος είναι το πιο λυπηρό ζώο στην Ελλάδα. Η ζωή του έχει τελείως εκφυλιστεί. Έχασε όλο το παραδοσιακό πατριαρχικό μεγαλείο, χωρίς να αποκτήσει τίποτα στη θέση του. Ούτε είχε η ελληνική αστική τάξη σημαντική παράδοση να του την προσφέρει, αλλά και αν είχε, δεν ήταν δυνατό μερικές χιλιάδες αστοί, να αφομοιώσουν μερικά εκατομμύρια βλάχους σε μία γενιά.

Έτσι ο αστικοποιηθείς βλάχος ζει στο κενό. Δεν έχει γη δεν έχει γλώσσα («έρχομαι εξ Ομοιοίας»), δεν έχει θρησκεία. Δεν ξέρει πια πως να χαρεί, να κλάψει. Δεν ξέρει να ζήσει.

Αλλά ούτε και να πεθάνει. Το σημαντικότερο κριτήριο για την αυθεντικότητα μίας κοινωνίας είναι ο τρόπος που αντιμετωπίζει τον θάνατο. Στην Ελλάδα μόνο στα χωριά ξέρουν να αντικρίσουν τον Χάροντα.

Αν έπρεπε να διαλέξω το χαρακτηριστικότερο σύμβολο της νεοελληνικής φθηνίας και κακογουστιάς, θα διάλεγα τις γελοίες αμερικάνικες νεκροφόρες, με τις μπαρόκ κρυστάλλινες απλίκες. Ποτέ πράγμα πιο σοβαρό δεν εξευτελίστηκε χειρότερα από το σύμβολό του.

[ΞΕΝΗΤΙΑ]

Ενώ οι μισοί Έλληνες προσπαθούν να μεταμορφώσουν την Ελλάδα σε ξένη χώρα, οι άλλοι μισοί ξενιτεύονται.

Είμαστε μία από τις λίγες χώρες που έχει περισσότερους μετανάστες και πρόσφυγες από κατοίκους.

Οι Έλληνες πάντα θα γυρεύουν την πατρίδα τους σε άλλες πατρίδες και τις άλλες πατρίδες στην δική τους.

[ΣΟΪ]

Όπως ο άνθρωπος κουβαλά το προπατορικό αμάρτημα, ο Έλληνας κουβαλά το σόι του.

Οι άλλοι λαοί έχουν συγγενείς. Ο Έλληνας έχει συνεταίρους στη ζωή (και στον θάνατο).

Όταν ο Έλληνας δεν έχει σόι, έχει παρέα.

Μοιάζει σε τούτο με το σόι: Είναι το ίδιο μόνιμη, το ίδιο απαιτητική και το ίδιο βαρετή.

(Όσο το σόι και η παρέα λειτουργούσαν σ' ένα σωστό κοινωνικό πλαίσιο, και αυθεντικά ήσαν και θετικά. Τώρα πέθανε η ουσία κι έμεινε ο τύπος).

[ΦΥΛΟ]

Η σεξουαλική ζωή του Έλληνα κινείται σε δύο επίπεδα, το πραγματικό και το

φανταστικό. Η απόσταση μεταξύ τους είναι μεγάλη.

Η σεξουαλική ζωή της Ελληνίδας κινείται κι αυτή σε δύο επίπεδα, το πραγματικό και το εμπορικό. Η απόσταση μεταξύ τους είναι ελάχιστη.

Οι μεγαλοφυέστερες επιχειρηματικές συλλήψεις των Ελλήνων εφοπλιστών ωχριούν μπροστά στην καθημερινή σεξοεμπορική δραστηριότητα της Ελληνίδας αστής.

Η εκμετάλλευση της γυναίκας από τον άντρα έχει σαν φυσική συνέπεια την εξαπάτηση του άντρα από τη γυναίκα.

Την τελευταία λέξη όμως την έχει η γυναίκα-μητέρα. Εκεί, με το πιο ανεπαίσθητο όπλο (την εξουθενωτική «αγάπη») παίρνει την εκδίκησή της. Δημιουργώντας παιδιά-δούλους ή επαναστάτες.

Ενώ ο Έλληνας πρέπει να παλέψει για να λευτερωθεί από τον εαυτό του, η Ελληνίδα πρέπει να πολεμήσει να λευτερωθεί από τον Έλληνα. Μετά θα έρθει η στιγμή να παλέψει με τον εαυτό της.

[ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ]

Όλη τη μεθοδικότητα και το σύστημα, που μας λείπουν από την καθημερινή μας ζωή και εργασία, τις συγκεντρώνουμε στη μυστική αποστολή μας: Να καταστρέψουμε όσο γίνεται πιο αποτελεσματικά αυτόν τον ωραίο τόπο που μας έταξεν η μοίρα.

Ή αλήθεια είναι πώς ο τόπος τούτος είναι τόσο όμορφος, που ώρες-ώρες η ομορφιά του βαραίνει την ψυχή μας, σαν τη σκιά των προγόνων μας. Άλλο ένα νεο-ελληνικό πλέγμα.

Κάπου μέσα μας πιστεύουμε πως δεν είμαστε άξιοι να ζούμε σ' έναν τόσο ωραίο τόπο. Και προσπαθούμε να τον φέρουμε «στα μέτρα μας». Στο επίπεδό μας. Έτσι τον χτίζουμε στο τσιμέντο και το σκουπίδι.

Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει! (Μην απελπίζεστε: Ας προσπαθήσουμε λίγο ακόμη...).

Ο ελληνικός χώρος: Κάτι ανάμεσα στα ειδύλλια της Αρκαδίας τού Roussin και το θέατρο τού παράλογου. Σήμερα: Σκηνικό για τουρίστες.

Ό,τι έφτιαξαν η φύση και οι Αρχαίοι... (Αυτά, τώρα, έχουν γίνει ένα). Κι εμείς,

θίασος, ποικιλιών, πλανιόμαστε μέσα σε μεγαλόπρεπα σκηνικά τραγωδίας.

Αναζητώντας στα παρασκήνια, πίσω απ' τα σκηνικά να βρεις την αληθινή μορφή του τόπου σου, ανακαλύπτεις με τρόμο πως δεν είναι σκηνικά, παρά αληθινή πέτρα και βράχος. Μόνο εσύ είσαι ψεύτικος. Ηθοποιός. Καμποτίνος!

«Όπου και να ταξιδέψω, η Ελλάδα με πληγώνει».

Κλείσε μέσα στην καρδιά σου την Ελλάδα και θα πάθεις έμφραγμα.

[ΔΙΑΝΟΗΣΗ]

Το θλιβερότερο θέαμα στον κόσμο: Δέκα Έλληνες διανοούμενοι σε ένα δωμάτιο. Ο καθένας θα προσπαθήσει να μεταβάλει τους άλλους σε ακροατήριο.

Διανοούμενος είναι ο άνθρωπος που προσπαθεί (συνήθως μάταια) να κάνει τις ιδέες του πράξη. Έλληνας διανοούμενος είναι αυτός που προσπαθεί να βρει ιδέες, για να δικαιολογήσει τις πράξεις του.

Πνευματική επικοινωνία στην Ελλάδα: Περιοδικώς και αλληλοδιάδοχος, οι πομποί μεταμορφώνονται σε δέκτες, για να συγχαρούν (χωρίς να τους έχουν διαβάσει) άλλους πομπούς, έτσι πού κάποτε κι αυτοί να μεταμορφωθούν σε δέκτες κ.λπ. Πνευματική αιμομιξία...

Αν πας σε μια συναυλία, σε μιαν έκθεση, σε μια διάλεξη, τους είδες όλους. Αυτοί είναι. Χίλιοι; Πολλούς λέω. Κλειστός (φαύλος) κύκλος τού πνεύματος.

Η Ελλάδα είναι ο μόνος τόπος όπου ο συγγραφέας πληρώνει από την τσέπη του για να εκδώσει ένα βιβλίο και μετά φορολογείται για τα «έσοδα εκ συγγραφικής εργασίας».

Χίλιες φορές καλύτερη η ωμή εμπορικότητα, με την οποία γίνεται η προώθηση των πνευματικών αξιών στη Δύση, παρά η γλοιώδης κολακεία, η χαμέρπεια και ο φαβοριτισμός πού χαρακτηρίζουν την πνευματική μας ζωή.

(Όσα μέλη τής Επιτροπής Κρατικών Βραβείων έφθασαν ήδη σ' αυτό το σημείο τού βιβλίου, δικαιούνται έπαινο για την ευσυνειδησία και την εργατικότητά τους...).

Κάλλιο κούλης στην παλιά Κίνα, παρά διανοούμενος στην Ελλάδα.

Αν οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες είναι οι πιο δυστυχημένοι άνθρωποι (γιατί σ' αυτούς το άνοιγμα ανάμεσα σε επιθυμία και πραγματικότητα παίρνει

διαστάσεις τραγικές)... Και αν οι Έλληνες είναι ο πιο δυστυχισμένο ανάμεσα στους λαούς...

Τότε τι χειρότερο από Έλληνα διανοούμενο;

Επίλογος

Ας είναι ό,τι θέλει η ψυχή Έλληνα -ένα να μη γίνει: Φτηνή κι ανώνυμη.

Αυτός είναι ο μεγάλος κίνδυνος. Γι' αυτό «αντισταθείτε!», που είπε ο ποιητής. Αντισταθείτε, όμως, ελληνικά.

Και η ελληνική υπερβολή και τα πλέγματα και η αβεβαιότητα, οδηγούν στη δημιουργία. Τον ύπνο και τον λήθαργο και τον χορτάτο ωχαδερφισμό να φοβάστε.

Οι Έλληνες. καταναλωτές ευτυχίας... Το όνειρο του Καραγκιόζη! Αλλά πόσο οδυνηρό το ξύπνημα...

Γιατί ίσως η πραγματική ευτυχία τού Έλληνα δεν είναι η στατική ισορροπία (τόσο πρόσκαιρη άλλωστε), ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά, αλλά η αγωνιστική διαλεκτική τού βίου.

Τρελοί πρέπει να είμαστε οι Έλληνες. Όπως τρελός είναι, για τους αστούς, ο τραγικός ήρωας. «Ιερή μεγάλη τρέλα» ήταν ό,τι σωστό κατορθώσαμε ως τα τώρα -είτε πέτυχε, είτε δεν πέτυχε.

Γι' αυτό πολλοί αγάπησαν τον αγώνα, περισσότερο από τον σκοπό τού αγώνα.

Όλοι ζητάμε ευτυχία. Ωστόσο αν καταφέρουν ποτέ οι άνθρωποι να συμφιλιωθούν απόλυτα με την πραγματικότητα, το -τραγικό και αγωνιστικό- ελληνικό πνεύμα θα 'χει χαθεί.

Συμφιλίωση με την πραγματικότητα σημαίνει, ή ξεπέρασμα (στιγμιαίο), ή άγνοια της πραγματικότητας. Νάρκωση και λήθη. Τα όρια όμως υπάρχουν πάντα. Αδυσώπητα.

«Και τι θα γίνει με τον θάνατο, σύντροφε;». Αλήθεια, σύντροφοι, άνθρωποι όλης της Γής: Τί θα γίνει με τον θάνατο;

Τρεις χιλιάδες χρόνια οι Έλληνες λατρεύουν τη ζωή. Από τον Όμηρο ως τον Ελύτη.

«Ζώειν και οράν φάος ηελίοιο».

Καμιά υπόσχεση μέλλουσας ζωής δεν μπόρεσε να αποζημιώσει τον Έλληνα για την απώλεια του επίγειου παράδεισου. Καμιά θρησκεία δεν μπόρεσε να τον συμφιλιώσει με τον θάνατο... Ο υπερβατισμός του ήταν πάντα ενδοκοσμικός. Μόνο το «νυν» αξίζει για «αιέν». (Βουλοίμην κ' επάρουρος εών...).

Ή ακροτελεύτια ελληνική τραγωδία: Ν' αγαπάς τη ζωή περισσότερο από όσο αντέχεις. Η ελληνική υπερβολή στην απόλυτη μορφή της. Και η οριακή δυστυχία τού Έλληνα.

Ο ελληνικός πεσσιμισμός γεννιέται από υπερβολική κατάφαση της ζωής κι όχι από άρνησή της. Από αδυναμία να συμφιλιωθείς με το πεπερασμένο τής ζωής.

Όσοι αγάπησαν πολύ αυτόν τον τόπο, πέθαναν νέοι, αυτόχειρες ή τρελοί.

Η Ελλάδα είναι μια απάνθρωπη ερωμένη.

Άραγε θα βρει ποτέ ο κόσμος αυτός το πρόσωπό του; Ή μήπως το πραγματικό πρόσωπο είναι η αντίφαση;

Το πρόσωπο της Ελλάδας: «Που μέρη τόσα φαίνονται και μέρη 'ναι κρυμμένα». Καλύτερα. Γιατί ίσως θα ήταν αδύνατον να το αντικρίσεις ολόκληρο. Θα σε θάμπωνε το φως. Το «αγγελικό και μαύρο, φως».

Το ελληνικό φως. Μεγάλη ανάσα και όπλο θανατερό. (Εν δε φάει και όλεσσον...). Λίγοι τολμούν να το κοιτάξουν. (Και γι' αυτό, πάντα πολλοί οι σκοταδιστές σ' αυτή τη χώρα).

Όλο σκληρή σκιά και φως τούτος ο τόπος. Κι οι ψυχές μας, σκληρή σκιά και φως. Αντίγνωμες και αντίρροπες.

Έλληνας: Περίεργη, παράλογη, τραγική στιγμή τού ανθρώπινου.

Μάρτυς μου ο Θεός: Τίποτε -πάνω απ' αυτή τη γη- δεν αγάπησα.

Υστερόγραφο

Φυσικά θα μπορούσε να γράψει κανείς και ένα βιβλίο με τίτλο: «Η ευτυχία τού να είσαι Έλληνας».

Γιατί υπάρχει αυτή η ευτυχία (ποιος θα τολμούσε να το αρνηθεί;).

Να όμως που γράφοντας για τη δυστυχία, έγραφα και για την ευτυχία.

Για την ευτυχία τής δυστυχίας, τού να είσαι Έλληνας...